

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Оксана Ніка

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В АКТУАЛЬНИХ КОНТЕКСТАХ: ДО 90-РІЧНОГО ЮВІЛЕЮ П. Д. ТИМОШЕНКА

У статті проаналізовано наукові уявлення П. Д. Тимошенка про історію української літературної мови, встановлено перспективність його ідей у сучасній лінгвістиці, зокрема підходів до періодизації, до багатоаспектності аналізу чинників мовної еволюції, до оцінки функцій літературної мови в часовому й локальному дискурсі.

Ключові слова: історія української літературної мови, періодизація, чинники еволюції, функції літературної мови, наукові погляди П. Д. Тимошенка, лінгвістична перспективність ідей.

Петро Дмитрович Тимошенко репрезентує традиції історико-мовної школи Київського національного університету імені Тараса Шевченка, з яким пов'язана його багатолітня викладацька праця на кафедрі історії української мови, глибоке зацікавлення й перспективне висвітлення еволюції української мови, зокрема історії української літературної мови, у численних статтях, рецензіях, оглядах та ін.

Опрацювання наукового спадку П. Д. Тимошенка засвідчує критицизм, акцентування на аргументованій і продуманій власній позиції, на ретельній перевірці мовних фактів і об'єктивному спростуванні недостовірної інформації. Пріоритет істинності наукового знання, його доведеності й прагматичного підтвердження зумовили тривале „життя” ідей цього дослідника в історичній лінгвістиці.

Енциклопедичність Петра Дмитровича прочитуємо у зваженому співвідношенні емпіричних фактів і теоретичних узагальнень, в аналізі мовних явищ у часовому, локальному дискурсах української мови та в загальнослов'янському контексті, взаємозв'язку аспектів дослідження мови як суспільного явища і як мовної системи. Наукова перспективність теоретичних положень, сформульованих дослідником, ґрунтується на глибоких знаннях з історичної фонетики, граматики, лексикології, синтаксису, історичної й сучасної діалектології, старослов'янської мови, історичної стилістики та ін.

Широко проілюстрований П. Д. Тимошенком комплексний підхід до дослідження літературної мови в її історичній динаміці розкриває особливості мовної норми, що складалася внаслідок особливого синтезу книжних і народних елементів у кожний історико-мовний період, жанрово-стильової диференціації, ускладненої інтерференційними співвідношеннями церковнослов'янської та української мов, домінантою традиційної епістемі над індивідуально-авторським пошуком, суспільною мотивацією престижності мов і їхнього функціональною полівалентністю в тогочасному соціумі. До сказаного додамо широкий спектр релігійних, культурних та ін. чинників, що впливали на регулювання літературно-мовного розвитку в давню добу.

Отже, комплексність аналізу історії української літературної мови дає можливість поглибити висновки про діалектні відмінності мови, що відображені в писемних пам'ятках аналізованого періоду, про перспективи літературного нормування з живомовною домінантою, про діалектичні зв'язки між давнім і новим періодами розвитку української літературної мови тощо.

Переконливості його висновкам надає зосередженість на вивченні писемних пам'яток, які об'єктивізують еволюційний процес літературної мови. Саме тому замість просторих цитат текстів І. Вишенського і висновків про його мову, яким приділялося забагато уваги в курсі „Історія української літературної мови”, П. Д. Тимошенко вважає доцільнішою спробу реконструкції оригіналу. Текстосентричний підхід він апробував на матеріалі описів замків 1552 р. [6], українських грамот XIV – першої половини XV ст. та ін.; тексти разом із дослідженнями склали корпус його двотомної „Хрестоматії матеріалів з історії української літературної мови” [8].

Лінгвістична перспективність наукових ідей цього дослідника набуває актуальності в процесі сьогодишнього обговорення періодизації історії української літературної мови,

об'ємного й точного висвітлення основних закономірностей її розвитку, специфіки дослідження в кожний період, історичного засвідчення текстової інтерпретації в інтердисциплінарному ключі та ін.

Дослідженням П. Д. Тимошенка з історії української літературної мови приділена недостатня увага, його наукові студії не передруковували у вигляді зібрання праць; досі вони збереглися в окремих періодичних виданнях чи збірниках статей, виданих за матеріалами конференцій. Про масштабнішу працю Петра Дмитровича, якою могла б стати його „Історія української літературної мови”, є лише писемне засвідчення, проте вона не була опублікована, а єдиний рукописний варіант відсутній у його архівних університетських документах. Загалом потребує уточнення бібліографія наукових праць ученого [1].

Утім, як уже відзначалося, рефлексія дослідника й на той час певна ідеологічна поміркованість багато важать для лінгвістичної об'єктивізації історичної процесуальності української літературної мови. Чи в оцінці поглядів на літературну мову А. Ю. Кримського [7], чи в цікавих рецензіях на підручник свого університетського колеги – П. П. Плюща [5], чи на збірник статей „Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови”, виданих Інститутом мовознавства імені О. О. Потебні [3] та ін. – всюди помічаємо безпристрасний погляд науковця, який цінує передусім точність цитати, адекватність інтерпретації поглядів мовознавців, відповідність назви статті її основному викладу, звідси – дискусійність наукового обговорення, що завжди підкріплена власною оцінкою науковця. Так, стаття П. Д. Тимошенка „Про періодизацію історії української літературної мови” була надрукована в періодиці з приміткою „друкується в дискусійному порядку” на сторінках журналу „Українська мова в школі”, чомусь у розділі „Трибуна читача” [4, с. 59]. Загалом погляди П. Д. Тимошенка в процесі цього обговорення зазначеної проблеми широко відображені в 50-ті роки й засвідчують його активну участь у перебігу наукової дискусії як в окремо присвячених цьому питанню статтях, так і численних рецензіях: на академічний „Курс історії української літературної мови” (за ред. І. К. Білодіда. – К., 1958–1961. – Т. 1–2) чи на посібники „Курс історії української літературної мови” за ред. Л. А. Булаховського (К., 1951), „Нариси з історії української літературної мови” П. П. Плюща (К., 1958). Як відомо, обговорення наукової концепції історії української літературної мови продовжувалося й після публікації цих праць, зокрема фундаментальні питання зацентровані на науковій конференції „Питання історичного розвитку української мови”, присвяченій Міжнародному з'їзду славістів [2].

У розмірковуваннях П. Д. Тимошенка про періодизацію історії української літературної мови варто зважити на раціональні пропозиції, які можуть бути розгорнуті чи продискутовані в сучасних студіях:

- 1) суспільний характер мови підставово проектує її взаємозв'язки з історією суспільства („мова є суспільним явищем і, отже, її треба вивчати в нерозривному зв'язку з історією суспільства”), проте потрібно враховувати специфічні, мовні закони, „тому певні періоди в її історії можуть і не збігатися з певними періодами в історії суспільства”;
- 2) урахування поділу українських земель на частини співвідносно зі станом розвитку літературної мови на цих землях: „періодизацію треба встановлювати, виходячи насамперед із стану розвитку літературної мови на землях, що протягом усього (або переважного) часу відігравали провідну роль в економічному, культурному й політичному житті народу. Такими землями в Україні є землі, об'єднані назвою Середня Наддніпрянина”; 3) відлік історії української літературної мови варто починати з висвітлення літературної мови в Київській Русі: „... на основі давньоруської літературної мови виникає й давньоукраїнська літературна мова. Тому українську літературну мову не можна вивчати у відриві від давньоруської”; 4) періодизація повинна віддзеркалювати загальні процеси розвитку літературної мови, а не мову й стиль окремих письменників: „матеріал про принципи стилістичного використання певних мовних прийомів в окремих письменників треба зосередити в одному місці”; 5) процесуальність творення літературної мови на народній основі в давню добу та її роль у нову добу визначає формати її

періодизації: „давня українська літературна мова в XIV–XVIII ст. ... значною мірою є штучною, більш або менш далекою від мови народної”; разом із тим „не можна погодитися із зауваженнями, що І. Котляревський вносить у наше письменство „бездоганно чисту” народну мову, навіть коли врахувати, що під цією народною мовою розуміється діалектна полтавська мова” та ін.; 6) відкритим залишається питання про різночасові діалектні впливи на літературну мову: „дві стихії – південно-західна і північна; ... перемогла південно-східна” тощо.

З урахування сукупності цих чинників вибудовується перспективна в історичній лінгвістиці староукраїнська періодизація XIV–XVIII ст. із поділом на три (у П. П. Плюща – два) періоди: XIV – першої половини XVI ст., другої половини XVI – першої половини XVII ст., останній – до кінця XVIII ст. Щоправда, П. Д. Тимошенко послуговувався термінами „давня українська літературна мова”, „давньоукраїнська літературна мова”, що не стали пріоритетними в історичній лінгвістиці.

У логічному взаємозв’язку вибудована ним історична перспектива співвідношення книжної мови з живим мовленням: починаючи від норм давньоруської літературної мови, у яких позначився живомовний вплив, до його системного вияву в „простій мові” і якісно нового рівня – літературного утвердження живомовної основи.

Так, дослідник мотивовано довів, що „змішування ы–и, ѣ–и, в–у у південноруських пам’ятках XI–XII ст. не можна вважати звичайними помилками писарів. Ці змішування мають під собою реальний живомовний ґрунт” [5]. Отже, вже в XI–XII ст. давньоруська літературна мова відображала окремі українські живомовні ознаки. Більше того, на цій основі він сформулював прогностичну тезу про складність і актуальність вивчення процесу поширення норм давньоруської літературної мови, що склалася на півдні Київської держави, на інші її території.

На окрему увагу заслуговують розмірковування П. Д. Тимошенка про сутність і диференційні ознаки „простої мови” в XVI–XVII ст. Порівнюючи суперечливі висловлювання П. П. Плюща, який водночас схарактеризував цю мову і як „досить далеку від народної мови”, і як „зближену з живою українською народною мовою”, П. Д. Тимошенко припускає, що „уявлення про „просту мову” як про мову штучну, далеку від народної, перебільшені” [5, с. 79]. Він убачав у ній відображення народної мови, аж до конкретизації певних західноукраїнських діалектних характеристик, проте синтаксис і, особливо, лексика, частіше вибудовували за книжними моделями, що зумовлено статусом і функціональними можливостями „простої мови”. У цьому разі поняття „проста мова” не ототожнювалося з народною мовою, проте відображало актуалізовану потребу розвитку староукраїнської книжної мови, що ґрунтувалась на синтезі живомовних елементів із книжними. Такий лінгвістичний підхід до оцінки „простої мови” як теоретичного конструкту й текстової маніфестації виявився продуктивним і набув поширення в історичній лінгвістиці.

Нова українська літературна мова, що бере свій відлік від „Енеїди”, на думку П. Д. Тимошенка, не засвідчує „бездоганно чисту” народну мову І. Котляревського. учений прокоментував дискусійність цієї тези, яку висловив П. П. Плющ, і довів, що впродовж першої половини XIX ст. „ще не склалися сталі норми літературної мови, кожен письменник писав своєю місцевою мовою (інакше він і не міг писати)” [4, с. 63], а сфера функціонування не переходила меж художньої літератури, зрідка – перекладів, листування. (Для порівняння – мовні норми „Енеїди” І. П. Котляревського в оцінці Ю. Шевельова).

Окреме місце в періодизації історії української літературної мови й у науковому доробку П. Д. Тимошенка присвячене Т. Г. Шевченку. Коментар Шевченкового місця в еволюційному процесі розвитку української мови зацентрований на „основах літературної мови”, „потенціальних можливостях” народної мови, „говірках Наддніпрянщини” та ін. Дослідницький інтерес П. Д. Тимошенка до мови Т. Г. Шевченка засвідчує близько десяти окремих наукових розвідок (від висвітлення окремих лексичних, граматичних та ін. особливостей до його знаковості в літературній історії).

Увага до знакових постатей в історії української мови – І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, М. Стельмаха, А. Малишка, О. Корнійчука та ін. – підкреслена окремими публікаціями П. Д. Тимошенка, що ілюструє його енциклопедичність, системність аналізу історичної еволюції української мови, зважене співвідношення загальних закономірностей розвитку літературної мови й персоналізованого внеску в інтегрованому ракурсі.

Прикметно, що процес висвітлення історії української літературної мови П. Д. Тимошенко координував з питаннями історичної діалектології. У полі зору дослідника перебувають окремі західноукраїнські риси, наявні в „простій мові” XVI–XVII ст., „полтавська мова” в текстах І. П. Котляревського, „говірки Наддніпрянщини” у творах Т. Г. Шевченка, з іншого боку, – „полтавсько-київський діалект” у викладі авторського колективу науковців, вивчення звенигородських говірок А. Ю. Кримським та ін.

Зокрема, аналізуючи погляди А. Ю. Кримського в процесі мовної дискусії кінця XIX – початку XX ст., П. Д. Тимошенко передусім згадував працю вченого „Звенигородщина”, оскільки „вивчення звенигородських говірок позначилося і на його думках про українську літературну мову, принаймні у вирішенні часткових питань про доцільність чи недоцільність узаконення у літературному вжиткові тих чи інших слів і форм” [7, с. 61]. Очевидно, що ця думка стає підґрунтям для оцінки поглядів А. Ю. Кримського на початку дискусії (стаття „Наша мовна скрута та спосіб зарадити лихові”, 1891 р.) та її продовженні на початку XX ст. („Украинский язык”). Для порівняння – потрактування основи сучасної літературної мови як дводіалектної Ю. В. Шевельовим.

Пріоритет літературної норми А. Ю. Кримський пов’язував із поширенням слова в більшості або в багатьох говірках, особливо східноукраїнських, зокрема в говірках наддніпрянського Правобережжя, далі – добір менш поширених [7, с. 67]. Не заперечуючи творення нових слів і використання запозичень з інших мов, дослідник залишає за цими джерелами розвитку мови периферійне місце.

Загалом характеризуючи погляди А. Ю. Кримського в контексті „розвитку й нормалізації української літературної мови”, П. Д. Тимошенко не завжди погоджувався з відомим попередником. Так, „хибною була теоретична настанова А. Кримського орієнтуватися в письменстві на мову простого сільського люду” [7, с. 66], що вмотивовано функціями літературної мови.

Отже, комплексний підхід до висвітлення історії літературної мови з проєкціями на історичні граматику, фонетику, лексикологію, діалектологію, стилістику, історичну текстографію, дослідження мовних контактів та ін. розширюють позамовні впливи чинниками, оскільки „зміни в характері писемних джерел цілком природно залежали від політичних і культурних чинників (віровизнання мовців і його еволюція, співіснування та боротьба ідеологій, політичні тенденції, загальна структура суспільства й насамперед статус освічених верств тощо)” [9, с. 55]. Визнання домінантного критерію в гетерогенній класифікації збалансовує врахування специфічних мовних законів розвитку й комплексу позамовних чинників, що впливали на функціонування та еволюцію української літературної мови.

Праці П. Д. Тимошенка відображають процес становлення лінгвістичної традиції у визначенні основних періодів літературної історії української мови, потрактуванні загальних закономірностей її розвитку, засвідчують персональну участь дослідника в принциповому обговоренні присутніх питань. Вагомість його теоретичних міркувань оперта на дослідження конкретних текстів, зорієнтована на широкий спектр наукової проблематики. Наукові погляди П. Д. Тимошенка не лише ілюструють зріз тогочасних уявлень про історію літературної мови, але й певним чином можуть бути враховані в сучасному обговоренні різних дослідницьких підходів до періодизації, уточненні меж окремих періодів, термінологічного окреслення літературної мови в певну добу, кореляції дослідницьких термінів і автохтонних тогочасних назв мови, з’ясуванні співвідношень європейського зразка та етнічної мови тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Актуальні проблеми української лінгвістики : теорія і практика : зб. наук. праць. – К. : Київський університет, 2001. – Вип. 3. – 157 с.
2. Питання історичного розвитку української мови : праці Міжвуз. наук. конф., присв. V Міжнар. з'їздові славистів. – Х. : Вид-во Харк. держ. ун-ту, 1962. – 127 с.
3. Тимошенко П. Д. Рецензія : Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови: Збірник статей. – Київ, 1954. – 224 с. (АН УРСР. Інститут мовознавства) / П. Д. Тимошенко // Українська мова в школі. – 1956. – № 1. – С. 86–86.
4. Тимошенко П. Д. Про періодизацію історії української літературної мови / П. Д. Тимошенко / Українська мова в школі. – 1958. – № 6. – С. 59–66.
5. Тимошенко П. Д. Рецензія : П. П. Плющ. Нариси з історії української літературної мови. – К., Вид-во «Рад. школа», 1958. – 291 с. / П. Д. Тимошенко // Українська мова в школі. – 1959. – № 2. – С. 77–81.
6. Тимошенко П. Д. Мова описів українських замків 1552 року / П. Д. Тимошенко // XII Республіканська діалектологічна нарада. Тези доп., квітень 1965 р. – К., 1965. – С. 15–17. – (АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Наукова рада з проблеми «Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй»).
7. Тимошенко П. Д. Питання розвитку української літературної мови у працях А. Ю. Кримського / П. Д. Тимошенко // А. Ю. Кримський – україніст і орієнталіст (Матеріали ювілейної сесії до 100-річчя з дня народження). – К., 1974. – С. 60–71.
8. Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови / Упор. П. Д. Тимошенко. – К., 1959. – Ч. 1. – 360 с.; 1961. – Ч. 2. – 346 с.
9. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Ю. Шевельов; пер. з англ. – Харків : Акта, 2002. – 1054 с.

Oksana Nika

History of Ukrainian literary language in actual contexts: devoted to 90 anniversary of Tymoshenko P. D.

Scientific ideas of Tymoshenko P. D. about history of Ukrainian literary language are analyzed, prospects of his ideas in the modern linguistics are determined, including approaches to periodization, many ways of analysis of language evolution causes, estimation literary language function in temporal and local discourse.

Key words: history of Ukrainian literary language, periodization, causes of evolution, functions of literary language, scientific viewpoint of Tymoshenko P. D., linguistic prospects of ideas.

Світлана Гриценко

ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКИХ ДІЛОВИХ ПАМ'ЯТОК XVI–XVII СТ. ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ЗАПОЗИЧЕНЬ

Запозичення – потужний чинник розвитку мови, свідченням чого є українські ділові пам'ятки XVI–XVII ст., які фіксують домінування польськомовного впливу, що було зумовлено культурно-історичними подіями. Пам'ятки засвідчують явище паралельного вживання на позначення одного поняття як питомої, так і запозиченої лексики. Типовим для українських ділових пам'яток XVI–XVII ст. є запозичення не лише окремих лексем, а й цілих мовних структур. Актуальним для дослідників лишається питання часового коригування запозичень та уточнення шляхів їхнього проникнення до мови-реципієнта. Різновекторною є проблема адаптації запозичень до системи мови-реципієнта. Перспективним видається створення словника лексичних запозичень.

Ключові слова: запозичення, мова-реципієнт, адаптація.

Одним із потужних чинників розвитку мови є іншомовні впливи, роль яких особливо яскраво виявляється в історично значущі періоди розвитку держави. Історія мови та історія нації, раси й цивілізації переплітаються і взаємно впливають одна на одну. На цьому наголошував відомий мовознавець Фердинанд де Соссюр у „Курсі загальної лінгвістики”: „Звичаї народу позначаються на його мові, а з іншого боку, ... саме мова формує народ. Слід згадати про стосунки між мовою і політичною історією. Великі історичні події – як-от римське завойовування – мали незліченні наслідки для багатьох сторін мови. Внутрішня політика держави відіграє не меншу роль у житті мов...” [10, с. 34].

Для України історично значущим періодом стали XVI–XVII ст., коли відбулося релігійно-національне й культурне відродження. Цей період, як влучно зауважує Василь Німчук, відзначається боротьбою двох тенденцій: утвердженням національної мови й